

פרשת משפטים

דיני נזיקין - מגילת זכויות האדם

מאת הרב אלחנן סמט

- א. תחומיה של פרשת הנזיקין וחלוקתה לשתי מחציות
- ב. בעיית סדר הדינים במחצית השנייה
- ג. העיקרון המנחה את סדר הדינים בפרשת הנזיקין
- ד. סדר הנזיקים - סדר ערכי
- ה. הסדר הערכי - ביטוי להגנת זכויות האדם

א. תחומיה של פרשת הנזיקין וחלוקתה לשתי מחציות

פרשת משפטים פותחת בדיני עבד ואמה עבריים, ומיד אחר כך היא עוברת לדיני נזיקין. ראשיתם של הללו היא בפרק כ"א פסוק יב - "מכה איש ומת מות יומת", וסיומם בפרק כ"ב פסוק ה - "כי תצא אש... שלם ישלם המבער את הבערה". אמנם גם המשך פרק כ"ב, העוסק בדיני השומרים, שייך לדיני הנזיקין, אך זהו עניין העומד בפני עצמו. נמצא אפוא כי פרשת הנזיקין בהגדרתה המצומצמת משתרעת על פני 31 פסוקים.

שלושים ואחד הפסוקים הללו מתחלקים לשתי מחציות שוות באורכן פחות או יותר:

- א. כ"א, יב-כו - 16 פסוקים העוסקים באדם המזיק במזיד או בשגגה.
- ב. כ"א, כח - כ"ב, ה - 15 פסוקים העוסקים ברובם בנזיקין הנגרמים על ידי ממונו של האדם, או כתוצאה עקיפה של מעשיו.

הבחנה זו בין שני חלקי הפרשה מתאשרת גם על ידי חלוקת הפרשיות של המסורה: כל דין מדיני הנזיקין כלול בפרשה סתומה בפני עצמה, ורק בין פסוק כז לפסוק כח שבפרק כ"א - קו החצייה של הפרשה - נמצא הפסק של פרשה פתוחה.

ב. בעיית סדר הדינים במחצית השנייה

הבה נתבונן בסדר הדינים במחצית השנייה של פרשת הנזיקין:

- א. דיני שור שהרג אדם (כ"א, כח-לב).
- ב. דיני בור (לג-לד).
- ג. דיני שור שהזיק שור (לה-לו).
- ד. דיני גנב שטבח או מכר את הבהמה שגנב או שנמצאה בידו (כ"א, לו - כ"ב, ג).
- ה. דין צאנו של אדם שביער שדה או כרם של אחר (כ"ב, ד).
- ו. דין אש שיצאה ושרפה גדיש או קמה (כ"ב, ה).
- ז. דין גנב שגנב כסף או כלים (כ"ב, ו).

סדר זה של הדינים מעורר כמה קשיים: ראשית, בין כל דיני 'ממון המזיק' הממלאים מחצית זו, נמצאת פרשה בת ארבעה פסוקים, העוסקת בדיני הגנב ותשלומיו (כ"א, לו - כ"ב, ג). והרי זו חזרה ל'אדם המזיק' שדינו נידונו במחצית הראשונה של הפרשה. ועוד: מדוע לא נסמכו דיני גנב בהמה לדיני גנב כסף או כלים?

שנית, תמוה סדרם של המזיקים הנידונים במחצית זו: היא פותחת בדיני שור שנגח אדם, עוברת לדיני בור, ושוב חוזרת לדיני שור שנגח שור. ובכן, מדוע אין דיני נגיחת השור ('קרן' בלשון חז"ל) מאוחדים, ומדוע מפסיק הבור ביניהם?

ועוד: לנזקי השור הנוגח ראוי היה להצמיד את נזקי בעירו של האדם ('שן ורגל'), שהרי אף הם נזקי בהמתו, אולם פרשת הגנב מפרידה ביניהם.

ועוד: את פרשת הבור ראוי היה להצמיד לפרשת האש, כי בשתייהן מדובר בנזיקין שהם תוצאת מעשים בלתי-זהירים של האדם. אולם בין הבור לאש מפרידות כמה פרשיות.

האם קיים סדר הגיוני בדיני הנזיקין, או שמא כל דין עומד לעצמו? בפירושו הארוך לתחילת פרשת משפטים (כ"א, ב ד"ה כי תקנה) אומר ראב"ע:

אומר לך כלל, לפני שאחל לפרש, כי כל משפט או מצווה, כל אחד עומד בפני עצמו. ואם יכולנו למצוא טעם למה דבק זה המשפט אל זה, או זאת המצווה אל זאת, נדבק ככל יכולתנו. ואם לא יכולנו, נחשוב כי החיסרון בא מחוסר דעתנו.

ואכן, בפירושו הארוך מעיר ראב"ע כמה הערות בנוגע לקשר בין דיני הנזיקין, אולם על רוב שאלותינו לא ענה.

אף הרמב"ן, שבפירושו לפסוק ב (ד"ה כי תקנה) ביאר את סדר הדינים במחצית הראשונה של פרשת הנזיקין בזיקה לעשרת הדיברות, והסיק כי "כל הפרשיות בסידור ובכוונה נכונה", אינו מתייחס לשאלת הסדר במחצית השנייה, ואינו עונה על שאלותינו.

ג. העיקרון המנחה את סדר הדינים בפרשת הנזיקין

שאלותינו בדבר הסדר בפרשת הנזיקין יוצאות מתוך הנחה, שהסדר הראוי הוא על פי מיון הגיוני של **המזיקים**: אדם המזיק לחוד, בהמתו של אדם שהזיקה לחוד, ותוצאות מעשיו של האדם שגרמו לנזק לחוד. מיון כזה אכן ראוי לקובץ משפטי, משום שחיובי הנזיקין תלויים באופיו של המזיק: אופי זה הוא הקובע את מידת האחריות החלה על האדם ואת דיני המיוחדים של כל מזיק.

אולם התבוננות בסדר שבתורה, מלמדת שהסדר נקבע דווקא על פי מיון ה**ניזוקים**. המחצית הראשונה של פרשת הנזיקין אמנם עוסקת כולה ב'אדם המזיק', אך חשוב להדגיש שכולה עוסקת ב**נזיקין לאדם**. בארבעה סוגי נזקים לאדם דנה מחצית זו: א. הכאה הגורמת למוות לבן חורין ולעבד. ב. הכאה הגורמת לנפילה למשכב. ג. הפלת עוברים של אישה. ד. הטלת מום באחד האברים אצל בן חורין ואצל עבד. (אגב העיסוק בדיני רוצח בראש הפרשה, נידונו כמה פגיעות בזולת שהן חמורות כעין רצח, ועונשן מיתה, פסוקים טו-יז.)

נבאר עתה את סדר הדינים במחצית השנייה:

א. המחצית השנייה של פרשת הנזיקין (החל מפסוק כח) ממשיכה אף היא בנזק לאדם, ואף בנזק החמור מכול - גרימת מותו, וזאת בדומה לפתיחת המחצית הראשונה, אולם כאן המדובר בשור שהרג אדם. רק כאן סידור הדינים נקבע לפי המזיק, שכן אם היינו הולכים לפי הניזק, הייתה פרשייה זו צריכה להיות דבקה לדיני רוצח במזיד או בשגגה שלעיל, אולם מפני ההפרש הגדול שיש בין אדם שהרג אדם לבין שור שהרג אדם, נתייחד לפרשייה זו מקום שונה.

הפרשייה מבחינה בין שור שהרג אדם בהיותו תם לבין שור שהרג בהיותו מועד, ובין נהרג שהוא בן חורין לבין נהרג שהוא עבד. בכל המקרים נסקל השור, והחילוק הוא בדין התשלומים. התיבה 'שור' חוזרת בפרשייה זו (כח-לב) שבע פעמים, ובכולן מדובר בשור המזיק.

ב. מכאן עוברת הפרשה לדון בניזק שערכו פחות מן האדם: נזקי בהמתו של אדם. פרשייה ראשונה העוסקת בכך היא בור שכרה אדם ברשות הרבים (לג-לד) ש"נפל שמה שור או חמור". והנה ממעט מדרש ההלכה מפסוק זה שנאמר בבור:

'שור' - ולא אדם,

'חמור' - ולא כלים

ע"ב.

(מסכת בבא קמא דף כח

נראה כי מיעוט זה נלמד ממיקומו של דין הבור בפרשה, המסודרת דווקא על פי סדר ה**ניזוקים**. דין הבור הוא חלק מדיני נזקים שנגרמו ל**בהמות**. נזקים שנגרמו לאדם נידונו לפני כן, ואילו נזקי כלים יידונו רק אחר כך.

ג. פרשייה שנייה העוסקת בנזקי בהמה היא פרשת שור שנגח שור (לה-לו), ואף כאן, כמו בשור שנגח אדם, יש הבחנה בין תם למועד. פרשיית בור ופרשיית שור שנגח שור קשורות ביניהן בקשרי סגנון ועניין: הן מסיימות באותו דין ובמילים זהות: "ישלם... והמת יהיה לו". התיבה 'שור' חוזרת בשתייהן יחדיו שבע פעמים, אולם רק שלוש מתוכן מתייחסות לשור המזיק, ואילו השאר לשור הניזק או לתמורתו.

מדוע אפוא הקדימה התורה את הבור לשור שנגח שור? שמא כדי להדגיש שמיון המקרים נעשה על פי הניזוק ולא על פי המזיק. הצמדת פרשיית שור שנגח אדם לפרשיית שור שנגח שור (כמו שסברנו בשאלתנו) הייתה מבליטה את המזיק המשותף ומטשטשת את ההבדל הגדול בין הניזוקים.

אפשר גם שהנזקים לבהמות מצויים יותר בבור, המזיק את כל הבהמות בשווה "שור או חמור", ופחות מצויים בשור, הנוגח בדרך כלל רק את בני מינו - "וכי יגף שור איש את שור רעהו".

ד. הפרשייה הבאה, המחזירה אותנו במפתיע ל'אדם המזיק', עוסקת עדיין בנזקים לבהמות - בגנבת שור או שה על ידי אדם. היא מבחינה בין נזק חמור לבהמה - טביחה או מכירה - שתשלומיו ארבעה וחמישה, לבין נזק קל ובר תיקון של גנבה בלבד, שבו הקנס הוא כפל בלבד. (כמו כן דנה הפרשה בגנב שאינו יכול לשלם, ובדרך אגב בדין הבא במחלתו.)

ברור עתה מדוע פרשה זו של הגנב מצויה כאן, ביחד עם דיני הנזקים לבהמות, ולא במחצית הראשונה של פרשת הנזיקין, העוסקת כולה בנזקים לאדם. מקומה בסוף דיני הנזקים לבהמות נועד אולי להרחיקה ככל האפשר מדיני 'אדם המזיק לאדם', ולהדגיש בכך את עקרון המיון לפי סוג הניזוקים. ועוד אפשר, שנזק לבהמות הבא מידי גנב הוא פחות מצוי מנזקי בור ושור.

ה-ו. לאחר סיום שלוש הפרשיות העוסקות בנוזקים לבהמות, אנו עוברים לשתיים העוסקות בנוזקים ליבול שדהו של האדם (עמד על כך ראב"ע בפירושו הארוך לפסוק ה' ד"ה כי תצא). הפרשייה הראשונה דנה בשילוח הבעיר-הצאן, המבער שדה או כרם של אחר (כ"ב, ד), והשנייה (פסוק ה) עוסקת באש שהבעיר אדם בשדהו, והיא יצאה ממנו אל שדה רעהו ואלה שם "גדיש או הקמה או השדה". אף כאן דייקו חז"ל (ב"ק דף ס ע"א) שפרשה זו עוסקת רק ביבול השדה, אך לא ביטמוני בתוכו. אף מיעוט זה, בדומה למיעוט שהבאנו לעיל בדיני הבור ("שור – ולא אדם, חמור – ולא כלים"), נובע מייקומה של פרשת האש בחלק זה של פרשת הנוזקים, העוסק דווקא בנוזקי יבול. האחידות הסגנונית שראינו בצמד הפרשיות בור-שור שהזיקו בהמה, קיימת אף בצמד הפרשיות הללו, העוסקות בנוזקי היבול: השורש בע"ר חוזר בשתייהן חמש פעמים במובנים שונים (ראה ראב"ע הארוך ד"ה כי תצא אש), ובכך נרמז הקשר ביניהן.

ז. מה חסר בפרשתנו? נזקי מיטלטלין חסרים. אלו מצויים בפסוק הפותח את פרשת השומרים, אך משמש בו-זמנית סיום נאות לפרשת הנוזקים הקודמת, והרי הוא כעין חוליית מעבר:

כ"ב, ו כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור, וגנב מבית האיש, אם ימצא הגנב ישלם שנים.

אף שההקשר שבו מופיע דין גנב זה הוא דיני שומר חנם, הרי שבפסוק זה נשלמו דיני הגנב שנידונו לעיל. אלא ששם נידון גנב שהזיק בהמה, ואילו כאן נידון גנב שהזיק מיטלטלין, ונתחדש כאן שאף הוא משלם כפל (בין אם נמצאת הגנבה בידו בין אם לאו). ושוב נשאל: מדוע לא נסמכו כל דיני הגנב למקום אחד? התשובה היא: משום השינוי **בניזק**, שהוא הקובע את סדר הפרשיות. בין דיני הנוזקים לבהמות לבין דיני הנוזקים למיטלטלים, הגיוני שייכנסו דיני הנוזקים ליבול.

ד. סדר הניזקים - סדר ערכי

מהי משמעות הסדר הזה של דיני הנוזקים, לפי סדר הניזוקים? הרי עקרונות החיוב ופרטי דיניו תלויים באופיו של המזיק! כך, למשל, קיימת ההבחנה בין שור תם למועד הן בשור שגנח אדם והן בשור שגנח שור, ותשלום כפל קיים הן באדם שגנב בהמה והן בזה שגנב מיטלטלין.

סדר הניזוקים שבתורה הוא **סדר ערכי**: ראשית נידון הנזק הנגרם לחיי האדם או לשלמות גופו. אחר כך נידון הנזק הנגרם לבהמתו. חומרתו של נזק זה נמדדת לא רק מנקודת המבט של הבעלים, שהיה קשור לבהמתו ורגיל אליה, ואין בתשלום הכספי כדי לפצותו על כך, אלא גם מן ההיבט העקרוני: בבהמה יש נשמת חיים (ראב"ע בפירושו הארוך לפסוק לג ד"ה כי יפתח עמד על שני ההיבטים הללו). לאחר מכן נידון נזק ליבול, שהוא יקר לבעליו שעמל עליו ו"אדם רוצה בקב שלו מתשעה קבין של חברו" (בבא מציעא לח ע"א). גם כאן יש ליבול ערך עקרוני בהיותו בדרגת צומח.

רק לאחרונה נידונים "כסף או כלים" - מיטלטלין דוממים הפחותים בחשיבותם מכל קנייני האדם. זהו, אפוא, סדר דצח"מ (דומם, צומח, חי, מדבר) מהופך.

אלא שבכך עוד לא הוסבר מדוע העדיפה התורה סדר זה. אף שזהו סדר שיש בו היגיון, בכך שהוא הולך מן הניזק הכבד אל הניזק הקל, עדיין לא ענינו על השאלה: במה יתרונו על פני סדר דינים על פי מיון המזיקים, שהוא נראה הולם יותר קובץ משפטי?

ה. הסדר הערכי - ביטוי להגנת זכויות האדם

את לימוד מסכת בבא קמא בישיבות מקובל להתחיל בשיעור מבוא העוסק בשאלה שלא נידונה במסכת זו בפירוש: האם מלבד חובת התשלום המוטלת על המזיק את רכוש חברו, ישנו גם איסור בעצם עשיית הנזק, אף כשזה נעשה שלא בכוונה אלא מתוך רשלנות או אי-שמירה? ואם כן, מהו איסור זה? דעות שונות נאמרו בעניין זה בדברי ראשונים ואחרונים.

בספר 'ברכת שמואל' לר' ברוך בר לייבוביץ, על מסכת בבא קמא סימן ב כתב, כי הפסוקים המלמדים על חיובו של המזיק בתשלומין -

לא רק לעניין חיוב ממון נאמרו, אלא גם לעניין שנעשה 'מזיק' ונענש בדיני שמים. דהפרשה דאדם

המזיק ("מכה בהמה ישלמנה", ויקרא כ"ד, כא) נאמרה גם לעניין איסור ועונש בידי שמים... ונראה דגם נזיקין דממונו דבשאר אבות נזיקין, גם כן לא רק לעניין חיוב בידי אדם נאמרה הפרשה דממונו - דחייב בתשלומין על ידי ד'שמירתן עליד', אלא גם יש בכלל הפרשה, דעל ידי מעשה ממונו דשמירתו עליו, חשוב גם 'מזיק' ונענש בידי שמים.

בהציעו דבריו לפני רבו, ר' חיים מבריסק, אמר אף הוא בדומה לכך:

דדין "ולא ישמרנו" הווי איסורא. ביאור הדברים: דלא נאמר דווקא לעניין חיוב ממון, אלא גם שייחשב מזיק ורשע כלפי שמיא. והביא ראיה לזה מדין חיוב כופר [- בשור מועד שהרג אדם], שהרי הוא גם כן חיוב ד"ולא ישמרנו" (כ"א, כט), והוא נאמר לעניין עונש בידי שמים, דנענש על רציחת שורו, שהרי "כופרא - כפרה" (בבא קמא מ ע"א). וכך גם דין ד"ולא ישמרנו" דנזיקין [- בשור שגנח שור - כ"א, לו] גם כן נאמר לעניין עונש בידי שמים.

לדבריהם, אפוא, האיסור להזיק כלול בפרשיות הנזיקין שבתורה עצמן. אולם מלשונם של הפסוקים שהצביעו עליהם שני הגאונים הללו קשה להסיק כך: הן הפסוק (ויקרא כ"ד, כא) "ומכה בהמה ישלמנה" שהצביע עליו בעל 'ברכתשמואל', והן הפסוקים "והועד בבעליו ולא ישמרנו" - "ולא ישמרנו בעליו" האמורים בשור מועד שנגח אדם או שור, ושעליהם הצביע ר"ח מבריסק, אינם מורים על איסור להזיק או על חיוב שמירה שהוא "לשמים".

לא לשונו של פסוק זה או אחר, אלא כל המבנה והסדר של פרשת הנזיקין באים ללמדנו את מה שהורו לנו שני הגאונים הללו: שדיני הנזיקין אינם רק מערכת משפטית שנועדה לסדר ענייני ממונות אשר נקרו בין איש לרעהו. הסדר הערכי (והלא-משפטי) שבו נקטה התורה בפרשה זו מביע עמדה עקרונית: חיי האדם, שלמות גופו ושלמות קניינו - מן החשוב שבהם ועד הפחות שבהם, ראויים להגנה מפני תגרת ידו של הזולת ומפני מעשיו ומחדליו. חיובי הנזיקין אינם באים רק ליישב סכסוך כספי שנפל בין אדם לחברו, אלא הם משקפים את מגמת התורה להגן על האדם וקניינו מפגיעה עקב פשיעתו של רעהו. פרשת נזיקין היא אפוא כעין 'מגילת זכויות האדם' שמעניקה התורה לאדם, ובה נשמרים חיו וחירותו, שלמות גופו ושלמות קניינו.